

Pospíšil, Ivo

Šílenství jako odmítnutí stádnosti

In: Pospíšil, Ivo. *Fenomén šílenství v ruské literatuře 19. a 20. století*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1995, pp. 58-69

ISBN 8021010835

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122680>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

IX. Šílenství jako odmítnutí stádnosti

Michel Foucault (1926–1984) v *Dějinách šílenství* (1962) přesvědčivě ukazuje, jak se postupně od 17. století stává šílenství něčím, co má být izolováno, zároveň však už tím vystaveno jako něco zvláštního a odpudivého. Zatímco dříve byl stav šílenství pokládán za přirozenou součást života, v 17. století začínají – obvykle v místech, kde se dříve izolovali nemocní leprou – vznikat místa internace duševně nemocných: „Renesance dala průchod hlasu šílenství, zkritila však jeho útočnost. Osvícenství je podivně násilným zásahem umlčí. Že v 17. století vznikly velké internační budovy, je známo; méně už, že se v nich během několika měsíců ocitlo víc než jedno procento obyvatel Paříže. Je rovněž známo, že absolutistická moc užívala zvláštních zatykačů a že docházelo k svévolnému uvěznování...“¹ Označit někoho za šílence nebo blázna byl nejspodnější způsob společenské kompromitace a znemožnění. „Syndrom šílenství“ doslova visel ve vzduchu a byl politickými místy zneužíván.

Alexandr Sergejevič Gribojedov (1794 n. 1795 – 1829) je typický homo unius libri, autor hořké komedie *Hoře z rozumu* (Горе от ума, 1824), i když napsal i jiné divadelní hry, například *Student* (Студент, 1817), *Falešná nevěrnost* (Притворная неверность, 1818) a *Gruzínská noc* (Грузинская ночь, 1826–1827), kterou ve svém časopise *Сын отечества* (1830, 131, 1, 28–30) komentoval enfant terrible ruské literatury Fadděj Bulgarin, jenž vlastnil copyright na Gribojedovova díla. Existují nečetné pokusy ukázat ranou Gribojedovovu dramatikou jako „přípravnu“ jeho klíčové „komedie“. Kromě toho nelze zapomínat, že Gribojedov začínal jako klasicistický a osvícenský básník uznávající tradiční ctnosti, zejména lásku k vlasti. V básni *Прости отечество* (napsáno na konci života) se sumarizují motivy deziluze, které prostupují Hofem z rozumu:

Мы молоды и верим в рай, –
И гонимся и вслед и вдаль
за слабо брежжущим виденьем,
Постой же! нет его! угасло! –
Обмануты, утомлены.
И что ж с тех пор? – Мы мудры стали,
Ногой отмерим пять стоп,
Соорудили темный гроб
И в нем живых себя заклали.²

A nelze také zapomínat na Gribojedovovu prózu (*Частные случаи петербургского наводнения* – jde o text z října 1824, který líčí známou petrohradskou povodeň opakující se každých 100 let – jev je také zachycen v próze F. V. Bulgarina a v *Méděném jezdcí* A. S. Puškina – *Характер моего дяди*

a Путьевой журнал – popis cesty z Tiflisu–Tbilisi do Tabrízu v Persii) a epistulární dědictví (mj. dopisy S. N. Begičevovi, P. A. Katěninovi, P. A. Vjazemskému, V. F. Odojevskému, A. A. Bestuževovi, A. A. Žandrovi), v němž vynikají něžné dopisy Gribojedovově mladé ženě Nině Čavčavadzeové z roku 1828.³

O Gribojedovově životě, vzdělání (znal prý 15 cizích jazyků), diplomatické kariéry a spojitosti s děkabristy bylo mnohokrát pojednáno. Text „hořké komedie“ Горе от ума je dokončen v létě 1823. Rok nato přijíždí Gribojedov do Sankt–Petěrburgu a dává komedii do tisku – v říjnu 1824 je vše připraveno, ale cenzura dílo zakazuje; podařilo se publikovat jen úryvky v divadelním almanachu Русская Галия. Další kariéra A. S. Gribojedova spjatá s Kavkazem, jeho uvěznění a vyšetřování po neúspěšném vystoupení děkabristů, jeho „rehabilitace a očista“ a úsilí při uzavření pax rossica s Persií jsou dosud opředeny tajemstvím. V Hoří z rozumu vystupuje mladík (Čackij), který se vrací ze zahraničí do Moskvy – jako by symbolizoval cestu ruské vojenské rodové šlechty z poražené Napoleonovy Francie kypící ještě idejemi Velké revoluce do zaostalého Ruska dychtícího po reformách. V tomto smyslu Čackého „šilenství“ vyplývá z „nepoznání“ starých míst a lidí, jak je známe v jiné rovině ze starořeckých tragédií. Topos Moskvy, bály, salónní konverzace, lidé z vyšší společnosti se patrně příliš nezměnili – změnil se Čackij a přinesl s sebou svět nových pojmů a hodnot. Jako vzbouřenec proti společenskému zpátečnictví je Čackij zřetelně romantická postava, ale poetika dramatu i jazyk hlavní postavy jsou klasicistické. Čackij hájí tradiční ctnosti, které hájily postavy her Racinových: ještě bližší je jeho hra poetice německého Sturm und Drang, například Schillerovým Loupežníkům (Die Räuber, 1781). Tragičnost, respektive „hořkost“ komedie má de facto dvojí lom: prvním je střet „nového“ a „starého“ světa, 19. a 18. století, druhým tragická hrdinova proměna, která ho vzdálila prostředí, jenž předtím znal, a izolovala ho od „staré“ Moskvy, do níž se na počátku ještě rád vracel:

Помилуйте, не вам – чему же удивляться?
Что нового покажет мне Москва?⁴

Когда постранствуешь, воротисься домой
И дым Отечества нам сладок и приятен!⁵

S touto idylickou náladou navrátilce kontrastuje to, co v Moskvě vidí: nudu bálů, plytkost řečí a směšnost milostných intrik (Sofie – Liza – Molčalin) Tragické setkání Sofie a Čackého predestinuje Sofiin sen, který vypoví Famusovovi:

Позвольте...видите ль...сначала
Цветистый луг; и я искала
Траву
Какую–то, не вспомню наяву.
Вдруг милый человек, один из тех, кого мы
Увидим – будто век знакомы,

Явился тут со мной; и вкрадчив, и умен,
Но робок...Знаете, кто в бедности рожден...

.....

Потом пропало все: луга и небеса.–
Мы в темной комнате. Для довершенья чуда
Раскрылся пол – и вы оттуда
Бледны, как смерть, и дыбом волоса!
Тут с громом распахнули двери
Какие–то не люди и не звери,
Нас врознь – и мучили сидевшего со мной.
Он будто мне дороже всех сокровищ,
Хочу к нему – вы тащите с собой.
Нас провожают стон, рев, хохот, свист чудовищ,
Он вслед кричит!...⁶

Tragická srážka mezi Čackým a „starou Moskvou“, v níž se ocitá i Sofie, pokračuje v invektivách Čackého a replikách Famusova a Molčalina:

А впрочем, он дойдет до степеней известных,
Ведь нынче любят бессловесных. – ⁷

Вот то–то, все вы подлецы!
Спросили бы, как делали отцы?
Учились бы, на старших глядя...⁸

Вольнее всякий дышит
И не торопится вписаться в полк шутов!

.....

У покровителей зевать на потолок,
Явиться помолчать, пошаркать, пообедать,
Подставить стул, поднять платок.

....

Кто служит делу, а не лицам...

.....

Строжайше б запретил я этим господам
На выстрел подъезжать к столицам.

....

И знать вас не хочу, разврат не терплю.⁹

V průběhu „komedie“ však Čackij tváří v tvář Sofii, Famusovovi, Molčalinovi a Skalozubovi poznává, že je zcela nepochopený a tragicky osamělý. Jeho výroky nedojdou odezvy, komunikace není možná: v tu chvíli si Čackij, tragický hrdina, který v obklíčení všednosti a každodennosti chrání čistotu ideálu, uvědomuje své podivínství: „Я странен, а не странен кто ж?“¹⁰ V třetím jednání si již Čackij

zcela uvědomuje, že hájit ideál je v životě nemožné, že právě to lze pokládat za šílenství:

Людей с душой – гонительница, бич! –
Молчалины блаженствуют на свете!¹²

Ve 14. výstupu Čackij ujíždí z Moskvy, aby našel „uraženému citu útulek“ („Вон из Москвы: Сюда я больше не ездук./ Бегу, не оглянусь, пойду искать по свету,/ Где оскорбленному есть чувству уголок? –/ Карету мне, карету!“,¹³), ale je zcela nepochopen, stejně jako byly nepochopitelné útoky Dona Quijota na větrné mlýny. A Famusov na závěr dodává:

Ну что? не видишь ты, что он с ума сошел?

Скажи сурьезно:

Безумный! что он тут за чепуху молол!

Низкопоклонник! тесть! и про Москву так грозно!¹⁴

Čackij ovšem nepřijel do Moskvy duševně nemocný ani zde duševně neone-mocněl: může se tak jevit těm, kteří ideály nikdy neměli nebo je beznadějně ztratili a „utonuli v životě“. Čackij v sobě posílil napětí mezi ideálem a realitou charakteristické pro plnohodnotný život, který člověka odlišuje od zvířete, jiní skutečnost přijali za jediný možný způsob bytí. V tomto smyslu jsou Čackého výkřiky o svobodě, neposluhování a lidské důstojnosti bláznovstvím. Čackij je na plesu v řečech lidí označen za blázna (způsobí to sama Sofie): tím se definitivně vytváří hranice mezi jeho a jejich světem. Verbální střet, který se rozvíjí a kulminuje, již nemá smysl, neboť nevede k obnovení komunikace – světy se neprořaly, obě strany mluví různými jazyky. Prohlášení za blázna lze chápat jako akt exkomunikace, ale také osvobození: každá strana si ponechá to, co její jest. Čackij již nemusí přemýšlet, co se to se Sofií stalo, nemusí se mučit žárlivostí – obě strany prozí a osvobodují se od mučivého neklidu. Pro Čackého je východiskem odjezd a hledání „koutku pro uražený cit“, pro stranu protivnou návrat od bouřlivých diskusí s bláznem k všednodenním starostem. Po vhození kamene se kruhy na vodě zvolna uklidňují. Od rétorických invektiv vede cesta k vyrovnanosti, k přesvědčení o nutnosti odejít ze světa, v němž ideály umírají. Je pravděpodobné, že skutečně žiji jen ve stavu šílenství.

Šlechtický penzión (Благородный пансион) a univerzita v Moskvě byly společnou vzdělávací institucí pro šlechtickou elitu Ruska: chodili sem V. A. Žukovskij, budoucí děkabristé, A. S. Gribojedov i bratři Čaadajevovi: Petr Jakovlevič Čaadajev (1794–1856) byl tím, kdo měl vstoupit do dějin až v letech hluboko po potlačení děkabristického povstání. Jeho prezentace v tisku byla o to podivnější a šílenější, že přišla v nejméně „vhodné“ době zesilujícího duchovního útlaku. Nutno se však vrátit k samotné Čaadajevově postavě, k jeho podivínskému životu a neméně podivínskému dílu, které mohou vrhnout na jeho „šílenství“ jiné světlo. Čaadajev byl Gribojedovovým vrstevníkem (nar. 27. 5. 1794). Pět let věkového rozdílu mezi ním a Puškinem znamenalo tehdy mnoho, například účast či neúčast ve Vlastenecké válce s Napoleonem. Generace „vlastenecké války“ pak na

dlouhá léta určovala osudy Ruska (ať tak či onak): ostatně z armády znal Čaadajev i budoucího šéfa III. oddělení carovy tajné policie Benkendorfa. Studium na univerzitě v Moskvě, styky s tamními spolky a pak – jakoby z vůle osudu – zahraniční cesta v letech 1823–1826. Čaadajev jako rodový šlechtic byl nepochybně v podezření z „nedovolených názorů“. Zajímavým dokladem jeho zahraničního pobytu je korespondence s bratrem, kterou vydal roku 1912 ve Varšavě A. A. Vilkov.¹⁵ Dopisy měl předtím k dispozici M. O. Geršenzon, když psal o Čaadajevovi monografii.¹⁶ Michail Jakovlevič byl stejně vzdělán jako jeho bratr, ale korespondence se otázek filozofie vůbec netýká. Po smrti manželky Michaila Jakovleviče Olgy Zacharovny (Vilkovovy kmotry) v roce 1893 připadl svazek dopisů Vilkovovu otci, jenž byl ve votčině Čaadajevových (ve vsi Chripunově – tam od roku 1834 až do své smrti roku 1866 Michail Čaadajev žil) v Nižegorodské gubernii. Korespondenci i portrét P. J. Čaadajeva obdržel A. A. Vilkov od ženy M. Čaadajeva.

První dopis je datován v Sankt–Petěrburgu 2. července 1823, poslední byl napsán v Brestu Litevském 1. srpna 1826. Čaadajevovy dopisy psané dílem rusky, dílem francouzsky (často se oba jazyky vystřídaly v jednom dopise) jsou podivné; něco je na nich zvláštního. Jejich obsahem je téměř výlučně popis míst, která P. J. Čaadajev navštívil, ale především tu najdeme věty o penězích (těmi ho měl bratr vyplatit), kterých se mu na cestách nedostává; často bratra plísni za liknavost a píše o tom, jak dostává poštu. Z tohoto hlediska neobsahují tyto listy vlastně nic, co by svědčilo o nějakém ideovém zlomu: Čaadajev je velmi zdrženlivý – byl to jen strach před cenzurou? Čaadajevova cesta vedla z Petrohradu a Kronštadtů do Kodaně (se zastávkou v Helsingøru). P. J. Čaadajev původně zamýšlel jet do Francie a teprve odtud do Anglie – nakonec se však rozhodl žít nejdřív v Anglii. Petrohrad opouští 7. července 1823 („Avant–hier a 9 heures du soir Votre frère est parti pour l’Angleterre.“¹⁷), v Anglii je někdy v září 1823: „Я пробыл в Лондоне четыре только дни, был в Вестминстере и взлезал на Павловский собор, как водится. Самою разительною вещью в Лондоне мне показалась son immensité, а самую прекрасною парки; надобно тебе знать, что все они рядом, St. James–Park, Green Park, Hyde Park и Kensington’s–Gardens что составляет несколько сот десятин зеленого пространства; это страх как хорошо.“¹⁸ Dopisy do Anglie měl bratr posílat panu Baringovi do Londýna a bankéři Rotschildovi do Paříže. Čaadajev byl užaslý zejména dopravním ruchem Londýna: „Изо всякого трактира, ежечастью по несколько десятков карет, всех возможных видов, отправляется во все части государства и в окрестности столицы – одна другой лучше и забавнее.“¹⁹ P. J. Čaadajev navštívil Worthing, Portsmouth, koupal se v Brightonu, byl na ostrově Wight (Isle of Wight) při jihoanglickém pobřeží a 1. ledna 1824 už píše z Paříže („Ты мне написал жестокое письмо. Я на него жалуясь; я это заслужил, я тебя вывел из терпения. По обыкновению твоему твое негодование не знает меры. Письмо твое написано так, как будто

mnoho ničeho více ne zůstaneš ti dělat, kromě, jak splnit mé požadavky. Druželubného ni slova.“²⁰). Z Francie vede Čaadajevova cesta do Milána (odtud píše 30. prosince 1824), Říma, Florencie (květen 1825, v dopise píše, že se těší na návrat do Ruska), Janova (tam mu má bratr psát na ruské vyslanectví) – procestoval v podstatě celou Itálii (včetně Neapole) a postupuje do Benátek, Verony a přes Tyroly do Mnichova a odtud do Karlových Varů (odtud píše poprvé v srpnu 1825): „Об Карлсбаде имею тебе сказать множество чудесных вещей. Главное – то, что тебе непременно здесь должно побывать когда-нибудь.“²¹ Odtud jede do Drážďan a přes Varšavu do Brestu Litevského. Uvědomme si, že mezitím proběhlo vystoupení děkabristů na Senátním náměstí, odsouzení a poprava jeho děkabristických přátel (z Brestu píše 1. srpna 1826). O Rusku píše Čaadajev na dvou místech: roku 1824, když se dovídá o petrohradské zátopě, a roku 1826, kdy překračuje hranice Ruské říše: „Приехав сюды, был осмотрен, по обыкновению, на таможене довольно строго; между прочим, взяты были у меня бумаги, по обыкновению, для пересмотра. До сих пор мне их не отдали. Вероятно, послали в другое место разбирать, а, может быть, найдя там несколько писем от Тургенева, препроводили их куда-нибудь на рассмотрение.“²² (Čaadajev se musel v Brestu zdržet několik týdnů).

I když je naším úkolem sledovat šílenství jako projev čistoty ideálu, nelze k tomu přistoupit in medias res, tedy zasáhnout ihned do problematiky známých filozofických listů, které ve 30. letech rozbouřily celé Rusko. Snažíme se zjistit celkový stav Čaadajevova intelektuálního života, který k tomu vedl – Čaadajev ostatně nezemřel jako šílenec, naopak jako uctívaný komentátor veškerého dění. Podivný je již charakter jeho dopisů bratrovi (všimněme si nervózního opakování spojení „по обыкновению“ v dopise z Brestu Litevského), v nichž vlastně – snad z cenzurních důvodů – nepadne ani slovo o filozofii, společenském systému nebo umění. Čaadajevovy styky po návratu z ciziny jsou různorodé: je mezi nimi stejně A. I. Turgeněv, jako car Mikuláš I. a šéf III. oddělení jeho tajné policie Benkendorf. Právě v korespondenci je patrný určitý názorový rozštěp. S A. Ch. Benkendorfem se Čaadajev seznámil za Vlastenecké války a pak s ním byl v jedné zednářské lóži Spojených přátel, posléze se s ním stýkal až do svého penzionování roku 1821 jako pobočník I. V. Vasilčikova. Po návratu z ciziny r. 1826 jejich styky za neznámých okolností pokračovaly. V roce 1833 se Čaadajev obrátil k Benkendorfovi s prosbou o místo ve státních službách (i z finančních důvodů): uvažovalo se o diplomatickém pověření, Čaadajev sám nabízel své služby v ministerstvu osvěty, car souhlasil s jeho přidělením na ministerstvo spravedlnosti, ale Čaadajev odmítl. Čaadajevovy listy Benkendorfovi a Mikuláši I. jsou naplněny povinnou úctou a loajalitou. Intuitivně vycítuji, že šlo pravděpodobně o podobnou pokoru, o níž píše Milan Kundera v *Nesmrtelnosti* (1990): Beethoven nesmekl a neuhnul před císařským kočárem, protože chtěl dát najevo postavení tvůrce a vládce; Goethe uctivě smekl, i když si myslel totéž, neboť uvažoval v kategoriích nesmrtelnosti,

nacházel se de facto v jiné rovině bytí a tudíž i v jiném systému hodnot.²³ V dopise z 1. června 1833 si Čaadajev sype popel na hlavu za svůj předčasný odchod do penze (v dopise Benkendorfovi). V dopise panovníkovi doslova uvádí: „Государь, я не смею проникать вашей царственной мысли, мне неведомы ваши намерения относительно меня. Но я знаю, и весь мир, как и я, знает, что все действия вашего правительства запечатлены великой мыслью, и эта мысль исходит от вас. Я обращаюсь поэтому к вам в сознании, что говорю с государем, столь же высоко стоящим, как человек, среди людей, сколь он высоко поставлен, как монарх, среди монархов. Я много размышлял над положением образования в России и думаю, государь, что, заняв должность по народному просвещению, я мог бы действовать соответственно предначертаниям вашего правительства. Я думаю, что в этой области можно много сделать, и именно в том духе, в котором, как мне представляется, направлена мысль вашего величества. Я полагаю, что на учебное дело в России может быть установлен совершенно особый взгляд, что возможно дать ему национальную основу, в корне расходящуюся с той, на которой оно зиждется в остальной Европе, ибо Россия развивалась во всех отношениях иначе, и ей выпало на долю особое предназначение в этом мире.“²⁴ (Dopis z 15. července 1833). V informaci Alexandru Christofogoviči Benkendorfovi uvádí, že psal carovi francouzsky a nikoliv rusky (předchozí pasáž je překladem): „Полагаясь на милостивое ваше ко мне расположение, прошу вас сказать государю, что, писавши к царю русскому не по-русски, сам тому стыдился. Но я желал выразить государю чувство, полное убеждения, и не сумел бы его выразить на языке, на котором прежде не писал.“²⁵

V roce 1835 však píše v dopise A. I. Turgeněvovi toto: „В настоящую минуту у нас происходит какой-то странный процесс в умах. Вырабатывается какая-то национальность, которая, не имея возможности обосноваться ни на чем, так как для сей решительно отсутствует какой-либо материал, будет, понятно, если только удастся соорудить что-нибудь подобное, совершенно искусственным созданием. Таким образом, поэзия, история, искусство, все это рухнет в бездну лжи и обмана, и это в тот век, когда, в других местах, огромный анализ справляется с последними остатками иллюзий в областях понимания. В настоящее время невозможно предвидеть, куда нас приведет; быть может, в глубине всего этого скрывается некоторое добро [...] Скажите, разве это не жалость видеть, как мы в то время, как все народы братаются и все местные и географические отличия стираются, обращаемся таким образом вновь на себя и возвращаемся к квасному патриотизму? Вы знаете, что я держусь того взгляда, что Россия призвана к необъятному умственному делу: ее задача дать в свое время разре-

шение всем вопросам, возбуждающим споры в Европе.“²⁶ P. J. Čaadajev měl občas ve zvyku psát dopisy jménem někoho jiného nebo dokonce psát sám sobě. Píše například Benkendorfovi jménem I. V. Kirejevského, kterému zakázali od třetího čísla vydávat časopis *Европеец* (1832), v němž uveřejnil článek Deva-tenácté století pochopený carem jako podobenství revoluce a konstituce.

Na jedné straně je tedy Čaadajev přívržencem rozumu a svobody, na straně druhé se výsledky jejich působení snaží včlenit do ruského národního a dokonce monarchistického a aristokratického rámce. V každém případě však vidí jak nezдары Ruska, tak současně jeho velké světové poslání. Zdrženlivost k Anglii, kterou vyjadřují dopisy bratrovi, je někde vystřídána nezřizným obdivem: „Когда же вы поселились однажды в недрах древней Англии, когда кроткая приязнь, наслаждение симпатии окружат вас отовсюду и заменят всю скуку первого приема; когда вам удастся, наконец, там, посреди английского семейства, на зеленой лужайке красивого загородного дома, под тенью прекрасных дубов и кленов, – удастся произнести слово home, как говорит его природный житель, тогда, не знаю, но мне кажется, что без сожаления изгладится из памяти воспоминание об отечестве, хотя бы это отечество была дорогая наша Россия!“²⁷ Na druhé straně v jednom výpisu zdůvodňuje zaostalost Ruska především geografickým faktorem: „[...] это образующее начало у нас – элемент географический, вот чего не хотят понять; вся наша история – продукт природы того необъятного края, который достался нам в удел. Это она рассеяла нас во всех направлениях и разбросала в пространстве с первых же дней нашего существования; она внушила нам слепую покорность силе вещей, всякой власти, провозглашавшей себя нашим же владыкой. В такой среде нет места для правильного повседневного обращения умов между собой; в этой полной обособленности отдельных сознаний нет места для логического развития мысли, для непосредственного порыва души к возможному улучшению, нет места для сочувствия людей, связывающего их в тесно сплоченные огромные союзы, перед которыми неизбежно должны склониться все материальные силы; словом, мы лишь геологический продукт обширных пространств, куда забросила нас какая-то неведомая центробежная сила, лишь любопытная страница физической географии. Вот почему, насколько велико в мире наше материальное значение, настолько ничтожно все значение нашей силы нравственной. Мы важнейший фактор в политике и последний из факторов жизни духовной. Однако эта физиология страны, несомненно столь не выгодная в настоящем, в будущем может представить большие преимущества, и, закрывая глаза на первые, рискуешь лишиться себя последних.“²⁸ Již v těchto úvahách o klíčové funkci geografického faktoru v ruských dějinách je zřejmá Čaadajevova ambivalentnost: ze slabosti se stává síla.

S tím vším se totiž setkáváme za okolností, které bývají označovány jako „aféra Teleskopu“. Zde vyšel Čaadajevův první filozofický list (roku 1836 v č. 15) z osmi, které autor napsal francouzsky v letech 1828–1830 a které byly původně určeny Jekatěrině Dmitrijevně Panovové, sestře A. D. Ulybyševa, Puškino-va kamaráda ze spolku Zelená lampa. Původně mělo jít o odpověď na dopis Panovové.²⁹ Psaní dopisu se však protahovalo a v době, kdy byl ukončen, byly styky Čaadajeva se zajímavou a inteligentní ženou zcela přerušeny – forma dopisu však již zůstala. Čaadajevovy pokusy publikovat dopisy doma nebo v cizině nebyly úspěšné. Zmíněná publikace Teleskopu byla první a nadlouho jediná (překlad z francouzštiny do ruštiny pořídili buď N. Ch. Ketčer nebo A. S. Norov) – z pozdějších publikací nelze nezpomenout Gercenovu (1861), I. S. Gagarina (ruského jezuitu žijícího ve Francii, který text prvního filozofického listu včlenil do své práce *Tendances catholiques dans la société russe*, Paris – Leipzig 1860, a roku 1862 i do *Vybraných spisů P. J. Čaadajeva*) a zejména M. O. Geršenzona (rusky, 1906, 1908). „Šílenství“ prvního listu spočívá v naprosté absenci cenzury a autocenzury a také v tom, že se dotýká tabuových dominant ruské společnosti: systému vlády, národa a pravoslaví. Ukazuje na to, že katolická (všeobecná) církev má podstatnou zásluhu na sjednocení a civilizačních úspěších Evropy a sdílení obecných idejí: „Все народы Европы имеют общую физиономию, некоторое семейное сходство. Вопреки огульному разделению их на латинскую и тевтонскую расы, на южан и северян – все же есть общая связь, соединяющая их всех в одно целое и хорошо видимая всякому, кто поглубже вник в их общую историю [...] Это и составляет атмосферу Запада; это – больше, нежели история, больше, чем психология: это – физиология европейского человека. Чем вы замените это у нас?“³⁰ A pak následují provokativní, „šílené“ pasáže, které z Čaadajevova listu udělaly společenský skandál – pár let po krvavém potlačení děkabristů, i když se tu již objevují náznaky potenciálního ruského poslání:

„И вот я спрашиваю вас, где наши мудрецы, наши мыслители? Кто когда-либо мыслил за нас, кто теперь за нас мыслит? А ведь, стоя между двумя главными частями мира, Востоком и Западом, упирався одним локтем в Китай, другим в Германию, мы должны были бы соединить в себе оба великих начала духовной природы: воображение и рассудок, и совмещать в нашей цивилизации историю всего земного шара [...] Исторический опыт для нас не существует; поколения и века протекли без пользы для нас. Глядя на нас, можно было бы сказать, что общий закон человечества отменен по отношению к нам. Одинокие в мире, мы ничего не дали миру, ничему не научили его; мы не внесли ни одной идеи в массу идей человеческих, ничем не содействовали прогрессу человеческого разума, и все, что нам досталось от этого прогресса, мы исказили [...] Если бы дикие орды, возмутившие мир, не прошли по стране, в которой мы живем, прежде чем устремиться на

Запад, нам едва ли была бы отведена страница во всемирной истории. Едва бы мы не раскинулись от Берингова пролива до Одера, нас и не заметили бы.“³¹

První filozofický list byl uveřejněn koncem září 1836: nejprve si ho z vládních kruhů nikdo nepovšiml – začalo se o něm diskutovat ve společnosti a objevil se v korespondenci. Studenti Moskevské univerzity pak navštívili předsedu moskevského cenzurního výboru se zbrani v ruce. Vylekaný Stroganov ohlásil ministrovi osvěty nutnost zastavit vydávání Teleskopu – mezitím byl informován generál moskevského četnictva Perfiljev a sám Benkendorf. Během října bylo vše rozhodnuto. V carově materiálu z 22. října 1836 se doslova praví: „Прочитав статью, нахожу, что содержание оной смесь дерзостной бессмыслицы, достойной умалишенного...“³² Mikuláš I. přesně rozdělil odpovědnost, která se týkala jak redaktora, tak cenzora. Zvláštní text poručil vyhotovit Benkendorfovi (vzpomeňme na jeho korespondenci s Čaadajevem a Čaadajevovu korespondenci s panovníkem). Zdá se, že Benkendorf se „chytil“ carova slova „умалишенный“ a na něm postavil vše, co souviselo s Čaadajevem: jako starý známý mu chtěl zjevně pomoci a nabídl mu tak v této hře „masku šilence“, neboť stať autor očividně napsal „в постигшем его расстройстве ума, которое одно могло быть причиною написания подобных нелепостей. Здесь получены сведения, что чувство сострадания о несчастном положении г. Чеодаева единодушно разделяется всею московскою публикою. Вследствие сего государю императору угодно, чтобы Ваше Сиятельство (учено војенскому губернатору Москвы Д. В. Голлицупови), по долгу звания вашего, приняли надлежащие меры к оказанию г. Чеодаеву всевозможных попечений и медицинских пособий. Его Величество повелевает, дабы вы поручили лечение его искусному медику, вменив сему последнему в обязанность непременно каждое утро посещать г. Чеодаева, и чтоб сделано было распоряжение, дабы г. Чеодаев не подвергал себя вредному влиянию нынешнего сырого и холодного воздуха; одним словом, чтоб были употреблены все средства к восстановлению его здоровья – государю императору угодно, чтоб Ваше Сиятельство о положении Чеодаева ежемесячно доносили Его Величеству.“³³

Tím byl také dán rámeček stati Apologia сумасшедшего, kterou Čaadajev psal na přelomu let 1836–1837 poté, co se radil s přáteli. Apologie byla tak nepochybně zamýšlena jako obhajoba především před panovníkem a jako vysvětlení svérázného autorova vlastenectví (francouzsky ji poprvé vydal již zmíněný I. S. Gagarin roku 1862, v překladu vyšla v Kazani roku 1906). Současně je však třeba říci, že v Apologii jsou jen posíleny ty momenty, které jsou i v prvním filozofickém listě – tedy spojení negace a mesianismu: „ Прекрасная вещь – любовь к отечеству, но есть еще нечто более прекрасное – это любовь к истине. Любовь к отечеству рождает героев, любовь к истине создает мудрецов, благодетелей человечества. Любовь к родине разделяет

narody, pítáet nácionálníú nenaivist a podčas odevat zemlu v traup; lúbov k iitine rasproustraníet svet znanía, coudat duhovné náslážděnía, približdáet lúdeí k boždětvu.“³⁴ Pravda, kterou Čaadajev hledá, tkví v tom, že se Rusko – jakoby vytržené z toku děíin – vyhnulo řadě dilemat a křižovatek Evropy a má proto v budoucnu větší vývojové šance.

P. J. Čaadajev přijal „hru na šílenství“, ale spíše ironicky: ve skutečnosti se chtěl obhájit a zdá se, že mu nešlo jen o to: rukopis je přerušen přesně v místech, kde uvádí tzv. geografický faktor – zjevně svou idéou fixe. Vše ukazuje na to, že v těchto úvahách už nikdy nepokračoval.

„Šílenost“ chápaná jako ideologická nesystémovost je podstatou prvního filozofického listu, zvláště když si přitom uvědomíme Čaadajevovy názory na Poláky a Polsko, na velikost Ruska, na jeho osobní známost s Benkendorfem; je však také zřejmé, že touto „schizofrenií“ trpěl Čaadajev již za své cesty po Evropě (Dopisy bratrovi pojednávají více o penězích a vzájemných rozmíškách; korespondence s A. I. Turgeněvem je naopak v koncepčních otázkách zcela otevřená). Bláznovství jako nucená maska i jako výsledek psychické schizoidnosti – tedy celý případ „šílenec“ P. J. Čaadajeva – je originálním plodem ruského prostředí, ruské autokracie a mentality a nelze na něj zcela ve všem vztáhnout evropské představy. Na jedné straně opozičnost vůči režimu, přátelství s děkabristy a obdiv ke konstituční Anglii, na druhé straně známost s Benkendorfem, devótní dopis carovi s nabídkou provádět vládní kulturní politiku. Šílenství prosvítající jako diplomaticko-politická maska je také důsledkem ruského modelu „odchodu od moci“ – paradoxu, o němž jinými slovy mluvil N. Berďajev. Odpor ke „špině moci“ s sebou nese absolutní ochotu a odevzdanost světit moc do rukou jediného člověka (paternalistické komplexy ruských carů, Stalina apod.) Tento paradox odporu k moci, který s sebou nese její ještě větší prosazování, je čistě ruský a nelze mu vlastně porozumět, lze jej však pochopit – osobní moc uplatňující se s neomezenou krutostí se také neomezeně kompromituje a obnažuje.

V druhé polovině 19. a na počátku 20. století se šílenství jako demonstrativní projev neschopnosti adaptace a protestu proti statu quo projevilo v dílech několika autorů. Nejznámějším příkladem je povídka *Rudý kvítek* (Красный цветок, 1883) Vsevoloda Michajloviče Garšina (1855–1888), prozaika a výtvarného kritika, který sám skončil sebevraždou v záchvatu šílenství v období boje carské moci s narodnickými teroristy (viz román L. Grossmana Sametový diktátor, Бархатный диктатор, 1933, čes. 1973). Blázen, který hrozí agresí, protestuje proti pojetí šílenství jako nemoci a proti instituci blázců jako velkých internálních mučireň. Šílenec je podle Garšina ten, kdo má myšlenky, vnímavé smysly a výkonný mozek, kdo prožívá velkou duševní erupci a kdo překonal prostor a čas. Garšinův blázen v Rudém kvítku se pokládal za střed vesmíru a obvykle se hlásil jménem imperátora Petra I. Do květů červeného máku projektuje koncentraci světového zla, které se pak snaží postupně ničit. Umírá s posledním rudým kvítkem ve ztuhlé dlani.

V *Pavilónu č. 6* (Палата Но. 6, 1892) Antona Pavloviče Čechova (1860–1904) se tato nechuť k adaptaci na tento svět projevila u lékaře místního blázince Andreje Ragina. Na počátku stojí jeho osvětářské odhodlání napravit poměry v tomto zařízení, ale pak – když vidí všeobecnou nemravnost – zcela rezignuje: „Да и к чему мешать людям умирать, если смерть есть нормальный и законный конец каждого. Что из того, если какой-нибудь торгаш или чиновник проживет лишних пять, десять лет? Если же видеть цель медицины в том, что лекарства облегчают страдания, то невольно напрашивается вопрос: зачем их облегчать? Во-первых, говорят, что страдания ведут человека к совершенству, и, во-вторых, если человечество в самом деле научится облегчать свои страдания пилюлями и каплями, то оно совершенно забросит религию и философию...“³⁵ Úvahy o nemoci a smrti přivádějí doktora Ragina k zamyšlení nad smyslem lidské existence vůbec: proč není člověk nesmrtelný, jaký smysl má jeho lopotění, když se stejně v prach obrátí jako příklad látkové výměny? Lékařství už vynalezlo mnoho věcí, jsou tu Koch a Pasteur, ale nemoc a smrt jsou tu pořád. Ragin se posléze sbližuje s chovancem ústavu Ivanem Gromovem (jeho příběh se vypráví na počátku novely). Lékař tlačící se na Raginovo místo si toho všimne a upozorní nadřízené – Ragin je předvolán před komisi, je penzionován a nakonec umírá obklopen nepochopením. V povídce *Černý mnich* (Черный монах, 1893), kterou A. P. Čechov sám označil za „historii nemoci“, je zjevení černého mnicha současně předzvěstí šílenství, geniality i smrti: „Друг мой, здоровы и нормальны только заурядные, стадные люди. Соображения насчет нервного века, переутомления, вырождения и т. п. могут серьезно волновать только тех, кто цель жизни видит в настоящем, то есть стадных людей.“³⁶

V povídkách a novelách Leonida Andrejeva (1871–1919) je rozum podroben – stejně jako v pozdějších prózách A. Grina – experimentu a poloha normality a šílenství je relativizována a invertována. Celé Rusko jako by bylo „pavilónem č. 6“ – ztráta rozumu, blouznění a šílenství jsou tu znakem neschopnosti unést pozemský úděl a přizpůsobit se nejspíše hře rozumu (Жизнь Василия Фивейского, 1903). V novele *Fixní idea* (Мысль, 1902) je šílenství nebo pseudošílenství výrazem neschopnosti adaptovat se na ústrky života a neúspěch, na relativitu a znejistění hodnot. Proto se vrah – doktor Keržencev – chce pomstít celému lidstvu zničením Země.³⁷ V jiných novelách se rozum zkouší na hranách existenčního ohrožení (Губернатор, 1906, Юда Искариот, 1907, Мои записки, 1909, Тьма, 1909, В тумане, 1902, Рассказ о семи повешенных, 1908).³⁸

Zatímco v Hofi z rozumu je Čackij za blázna prohlášen jinými a Čaadajev má na svoje šílenství dokonce úřední dokument, Garšinovy, Čechovovy a Andrejevovy postavy si kladou zásadní otázky a zpochybňují tak smysl lidského bytí vůbec: žít v průměrnosti, nevědomosti a stádnosti není zjevně lidským údělem, ale nové poznání znamená překročení bariér rozumu, sebezničení, současně však spění ke svobodě a nesmrtelnosti.